

רק סיוג מניעתי לנדרים עתידיים. לכן תבע לשנות את נוסח "כל נדרי" כך שיתייחס לשנה הבאה ולא לשנה שחלפה.

למרות זאת, או דווקא משום כך, אמירת "כל נדרי" עוררה עוינות מצידם של גויים שטענו שהיא מוכיח כי היהודים אינם רואים את עצמם מחויבים לכבד את ההבטחות שלהם – שהרי בלילה הקדוש בשנה היהודית הם מבטלים אותן. לשווא הודגש שוב ושוב כי התרת הנדרים הזאת חלה רק על נדרים שבין אדם לאלוהיו, לא על התחייבויות בין-אישיות. לאורך ימי הביניים, ובכמה מקומות עד המאה ה־18, הוכרחו יהודים להישבע משום כך בדיונים משפטיים שבועה מיוחדת, "שבועת היהודים".

היו אפוא טעמים הלכתיים וקהילתיים כאחד שלא לומר "כל נדרי" – אך למרות כל הדאגות והספקות הוא שרד. הוא אף נחשב, כאז כן עתה, לביטוי העילאי ליראה ולחומרה של יום הכיפורים. עוצמתו שלא קהתה חזקה מכל ההסברים הניתנים לה. דומה שהכרזה זאת מסמלת דבר־מה גדול ממנה עצמה; אולי דבר־מה מן ההיסטוריה היהודית ואולי מן הדופק הסמוי של הלב היהודי.

היו מן ההיסטוריונים שטענו ש"כל נדרי" זכה למעמדו הרגשי בימי השמר, המרת הדת הכפויה, לנצרות ולאסלאם, בימי הביניים – ובייחוד בספרד ובפורטוגל במאות ה־14 וה־15. בכמה וכמה מקומות וזמנים הועמדה בפני היהודים הברירה: המירו את דתכם או שתהיו נתונים לרדיפות. לפעמים הברירה הייתה: השתמדו או שתגורשו. ולפעמים: השתמדו או שתושמדו. היו מן היהודים שהמירו את דתם. הם ידועים בשם אנוסים. בספרד הם כונו 'קונברסוס' (מומרים), או בשם הגנאי 'מראנוס' (חזירים). רבים מהם נשארו יהודים בחשאי, ואחת בשנה, בליל יום כיפור,

פרשת
כי תישא

משה מתיר נדר

הכרזת "כל נדרי" הנאמר בכניסת יום כיפור הוא בגדר תעלומה. מבין הטקסטים הדתיים שנתקדשו בתודעתנו, טקסט זה הוא אולי המוזר ביותר. ראשית, אין הוא תפילה בכלל. אפילו לא וידוי. זהו נוסח משפטי יבש להתרת נדרים. הוא כתוב ארמית. אין הוא מזכיר את אלוהים כלל. הוא איננו חלק מהתפילה. אין צורך לאומרו בבית הכנסת דווקא. ודורות של פוסקי הלכה דחו אותו או לפחות תמחו עליו.

לראשונה נזכרת התרת נדרים זאת במקורותינו במאה השמינית לספירה, וכבר שם זהו אזכור המתנגד לה: רב נטרוני גאון הוא ראשון בשורה ארוכה של חכמים שסברו שהיא בעייתית. לדעתו, אדם אחד אינו יכול להתיר כך את נדריה של קהילה שלמה. וגם אם הדבר אפשרי הוא אינו רצוי, שכן הוא עלול לגרום לאנשים לזלזל בנדרים ובשבועות שלהם. נוסף על כך, הרי כבר בערב ראש השנה, בתפילת שחרית, עורכים התרת נדרים. דבר זה נזכר במפורש בתלמוד¹. אין שם אזכור להתרת נדרים ביום כיפור.

רבנו תם, נכדו של רש"י, בלט בעמידתו על כך שהתרת נדרים מהסוג שישנו ב"כל נדרי" אינה יכולה להיות רטרואקטיבית. היא אינה יכולה לחול על נדרים שכבר נעשו. היא יכולה לשמש

תפילתו של משה המתועדת בתורה נועזת. אך המדרש נוסך בה עוד תועפות של תעווה. התורה מקדימה לה את המילים "וַיַּחֲלֵ מֹשֶׁה אֶת פָּנָיו ה' אֱלֹהָיו וַיֹּאמֶר" (שמות לב, יא). הפועל "וַיַּחֲלֵ", צורת העתיד-המהופך של "לְחַלּוֹת", מבואר בדרך כלל כ"הפציר", "התחנן", "ניסה לפייס". אך מדרש חז"ל מזהה אותו עם "יַחֲלֵ" שמוכנו בתורה הוא הפרת נדר: "אִישׁ כִּי יֵדֵר נֶדֶר לֵה' אוּ הִשְׁבַּע שְׁבַעַת לְאַסֹּר אֶסֶר עַל נַפְשׁוֹ לֹא יַחֲלֵ דְבָרוֹ, כָּכָל הַיֵּצֵא מִפִּי יַעֲשֶׂה" (במדבר ל, ג). על סמך זאת יוצר המדרש פרשנות מפליאה:

"וַיַּחֲלֵ מֹשֶׁה" - מהו כן? אמר ר' ברכיה בשם ר' חלבו בשם ר' יצחק: שהתיר נדרו של יוצרו. כיצד? אלא, בשעה שעשו ישראל העגל, עמד משה מפייס האלוהים שימחול להם. אמר האלוהים, "משה! כבר נשבעתי 'זִכְכָּ לְאֱלֹהִים יִחָרֵם' (שמות כ"ב, יט) [כלומר: זוכה לאלוהים אחרים ייענש], ודבר שבועה שיצא מפי איני מחזירו!" אמר משה, "ריבון העולם! ולא נתתי לי הפרה של נדרים? ואמרת 'אִישׁ כִּי יֵדֵר נֶדֶר לֵה' אוּ הִשְׁבַּע שְׁבַעַת לְאַסֹּר אֶסֶר עַל נַפְשׁוֹ לֹא יַחֲלֵ דְבָרוֹ': הוא אינו מוחל, אבל חכם מוחל את נדרו בעת שישאל עליו, ..., ואתה ציוויתני על הפרת נדרים: דין הוא שתתיר את נדרך, כאשר ציוויתני להתיר לאחרים!" מיד נתעטף [משה] בטליתו וישב לו כזקן, והקב"ה עומד כשואל נדרו.²

על פי המדרש, הפעולה הראשונית של הסליחה מאת ה', שיום כיפור מיוסד עליה, נולדה מהתרת נדר - כאשר משה התיר את נדרו של ה'. חז"ל פירשו את הפסוק "וַיִּנָּחֵם ה' עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דִּבֶּר לַעֲשׂוֹת לְעַמּוֹ" (שמות לב, יד) כאומר שה' ביטא חרטה על נדרו - חרטה שהיא תנאי להתרת נדרים.

היו מתגנבים אל בית הכנסת, להתיר את הנדרים שנדרו בקבלם על עצמם את הדת האחרת, באשר עשו זאת בכפייה. הגעה זו לבית הכנסת הייתה בשבילים תשובה במלוא מובן המילה, גם במוכנה המקורי: שיבה הביתה.

על השערה זו יש כמה קושיות מתבקשות. ראשית, "כל נדרי" היה קיים מאות שנים לפני תקופות השמר. ההיסטוריון יוסף בלוך שיער, משום כך, ששורשי המנהג ברדיפות היהודים בידי הנוצרים בספרד הוויזיגותית: בשנת 613, כמעט 900 שנה לפני גירוש ספרד הידוע, הוציא המלך הוויזיגותי סיסבוט צו דומה מאוד, שדרש מהיהודים לבחור בין התנצרות לגירוש. אך בכל מקרה, אין זה סביר שהקונברסוס הסתכנו בהגעה לבית הכנסת בתאריך קבוע בשנות האינקוויזיציה, שכן לכידתם שם בידי הרשויות הייתה עולה להם בעיניים, במשפט ובמוות. ועוד, בנוסח "כל נדרי" אין שום אזכור להמרת דת, וגם לא לתשובה, לשינוי זהות או לכפרה. זוהי התרת נדרים כפשוטה.

אין די אפוא בתיאוריה זאת, וגם לא באחרות (כגון זו המתמקדת בכוחו הרגשי הרב של ניגון התפילה הזאת). ייתכן של"כל נדרי" משמעות שונה לגמרי, שיסודה במדרש חז"ל מופלא על פרשת השבוע שלנו. יום הכיפורים אינו נזכר בפרשה במפורש, אבל חשבון של ספירת ימים מגלה שיסודו במאורעות המתוארים בה. בני ישראל חטאו בחטא העגל הנורא ארבעים יום אחרי מעמד הר סיני. משה התפלל שוב ושוב לה' שימחל להם, ומשהשיג מחילה זו ירד מהר סיני עם הלוחות השניים, אלה שבאו במקום הלוחות שהוא שבר למראה החטא. אותו יום, על פי מניין הימים, היה עשרה בתשרי; על פי המדרש, יום הכיפורים נקבע בתאריך זה לזכר אותו רגע שבו ראו בני ישראל את משה יורד עם הלוחות החדשים וידעו שנשלח להם.

מדוע התחרט ה' על כוונתו להעניש את העם על חטאו? על שאלה זו עונה מדרש אחר, נועז לא פחות. הוא דורש את פתיחת מזמור סא בתהילים: "לְמַנְצָחַ עַל נְגִינַת לְדָוִד: שְׁמְעָה אֲ-לֵהִים רִנָּתִי, הַקְשִׁיכָה תְּפִלָּתִי" (פסוקים א-ב). ההקדשה "למנצח" שכיחה במזמורי תהילים, והכוונה, שבמקרה שלנו אפילו נאמרת במפורש, היא למנצח על הנגינה. אך המדרש מדבר על מנצח במאבק, ובקפיצה דרשנית מדהימה מדבר על "המנצח המבקש להינצח", כלומר שינצחו אותו:

"לְמַנְצָח", מי שמבקש להינצח. כמה שכתב, "כִּי לֹא לְעוֹלָם אָרִיב וְלֹא לְנִצָּח אֶקְצוֹף" (ישעיהו נז, טז): אל תהי קורא כן, אלא "לניצוח אריב". למה? אמר הקב"ה, כשאני נוצח אני מפסיד וכשאני נצוח אני משתכר. נצחתי את דור המבול – לא אני הפסדתי, שהחברתי עולמי? שנאמר, "וַיִּמַּח אֶת כָּל הַיְּקוּם" (בראשית ז, כג). וכן דור הפלגה וסדומיים. אבל בימי משה שנוצחתו³, עשיתי שכר שלא פליתי את ישראל³.

ה' רוצה שסליחתו תגבר על צדקתו, מפני שהצדק המוחלט פוגע באנושות – זו שהוא ברא בצלמו. על כן הוא התחרט על נדרו ואפשר למשה להתיר אותו. מכאן כוחה של "כל נדרי". היא מעלה את זכר חטאם החמור ביותר של בני ישראל, חטא העגל, ואת זכר הסליחה עליו – זו שנשלמה ביום העשירי בתשרי, כאשר משה ירד מההר ובידיו הלוחות השניים. סליחה זו היא פרי תפילתו הנועזת של משה, שחכמינו הבינוה כמעשה של התרת נדרים. "כל נדרי" משחזרת אם כך תפילה זו.

סוד כוחו של "כל נדרי" איננו אפוא זכר גזרות השמד בימי הביניים, אלא זכרו של אותו רגע המתואר בפרשתנו, שבו משה

עמד בתפילה לפני האלוהים ושכנע אותו למחול לעמו: הפעם הראשונה שבה נסלח לעם כולו למרות חומרת חטאו. בתפילת מוסף של יום הכיפורים אנו מתארים את פרטי עבודת הקודש ביום הכיפורים השני: זה שהונהג בשנה השנייה לצאת ישראל ממצרים, משנבנה המשכן. אבל ב"כל נדרי" אנו זוכרים את יום הכיפורים הראשון, החד-פעמי, עת התיר משה את נדרו של בורא עולם ונתן לרחמיו לכבוש את כעסו ולגול על מידותיו. סילוק מידת הדין מפני מידת הרחמים הוא היסוד לכל סליחותיו של האל.

אני מאמין שאנו צריכים תמיד לשאוף לקיים את הבטחותינו. אם לא נשמור את מוצא פינו, אנו עלולים לאבד לבסוף את החופש שלנו. אבל כאשר עלינו לבחור בין הצדק לבין הסליחה, מוטב שנבחר בסליחה. כאשר אנחנו סולחים, וכאשר אנו ראויים שיסלחו לנו, אנו משתחררים מעֲבָר שאנו מתחרטים עליו כדי לבנות עתיד טוב יותר.

1 נדרים כג ע"ב.

2 שמות רבה מ"ג, ד.

3 פסיקתא רבתי (איש שלום) ט.